સૂરતની

સુકુમારતા ને ભવ્યતાની ઝાંખી

સુરતઃ ૧૯મી જૂન ૧૯૨૭

મળજો જતી–સતી રે કોઇ સાહેબને દરબાર.

(જૂના ભજનનું ચરણ)

ધીંગા, ધોરી, ભારખમા,
સદ્ધર્મ તણા શણગાર;
પુણ્યપાપના પરખન્દા,
કાંઇ બ્રહ્મજલે ઘૂમનારઃ
મળજો જતી–સતી રે કોઇ માલિકને દરબારઃ
આંખડલી અનભેમાં રમતી,
ઉછળે ઉરનાં પૂર;
સત્ ચિત્ આનન્દે પોઢન્દા,
ધર્મધુરન્ધર શૂરઃ
મળજો જતી–સતી રે કોઈ અહાલેકને દરબારઃ

સૂરતની રંગનગરીનાં રસરસીલાંઓ !

સકલ જનતા શોધે છે એને, સંજીવન મણિ સમોવડા એવા જગત્જગાડણહારને. ક્ય્હારેક ક્ય્હારેક લાધે છે–યુગને પલટે પલટે એવા અવધૂત. એ મહિમાવન્તાઓ, પ્રાતઃદેવતા સમા, સનાતન ધર્મના સદ્બોધથી જનતાને સજીવન કરે છે, કોઇક ગોકુલચન્દ્ર સમાન બંસરીના સુકુમાર સૂરથી, કોઇક કુરુક્ષેત્રવિધાતા સમાન શંખનાદના ભવ્ય શબ્દથી.

સૌન્દર્યનાં તેમ જ કલાધીશની કલાનાં યે એવાં બે પ્રધાન સ્વરૂપો એક સરિતા સરિખડું સુકુમાર, બીજું સાગર સરિખડું ભવ્ય.

બન્નેયના એવા કંઇક ધીરા–ઘેરા ભણકારા અંહી સંભળાય છે. સૂરતની રંગીલી જનતા ! કાન દઇને એ સાંભળજે.

દેવદરબારે જેમ પ્રહર પ્રહરે ચોઘડિયાં વાગે છે એમ યુગપલટાના ટાંનઅવસરે એવાં ન્હાનાંમ્હોટાં જગત્દુંદુભી બોલે છે ને જનતામાં

ચેતન જગાડે છે કે 'ઉઠો, નવો દિવસ ઉગે છે.' એવી જનતામાં જગાડતા યુગના યુગધર્મો પ્રબોધતા કવિવરો જ યુગદ્રષ્ટા કહેવાશે.

આપણા ગુર્જર દેશે નવયુગનાં પ્રભાત પડ્યાં ત્હારે પ્રજાદેહની બે ચક્ષુરત્નના જેવા બે નરરત્ન જન્મ્યા. એક સોરઠને સીમાડે, બીજા તપતીને તીરે. બન્ને ય યુગદ્રષ્ટા હતા. બે હાથની પેઠે ભિન્નભિન્ન દિશાઓમાંથી આવી એમણે એક તાળી પાડી ને દેશને જગાડ્યો સુકુમાર બંસરીની પેઠે મીઠડા સભારંજની સુરથી દેશહિતના યુગધર્મ દલપતે સદ્બોધ્યા. ભવ્ય રણતૂરની પેઠે પણ કંઈક કર્ણકર્કશ વીરહાકલથી યુગધર્મ નર્મદે ઉચ્ચાર્યો. ઉભયે દેશકલ્યાણની વાત ગાઇ—પણ જૂદા જૂદા સુરથી.

નર્મકવિતાને પહેલે જ પાને નર્મદ લખે છે કે "આ કવિતા મ્હેં સને ૧૮૫૫ના અકટોબરની તા. ૨૯મીએ બુદ્ધિવર્ધક સભામાં વાંચી હતી. એ જોડી ત્હારે દોહરો કેમ કરવો તે હું જાણતો ન્હોતો કવિ શામળભટની કવિતા × × વાંચેલી તે ધુન પ્રમાણે અને કંઇ દલપતરામનું ને કંઇ મનમોહનદાસનું જોઇ જોઇ દોહરા ચોપાઇ કર્યા હતા."

આમ ૧૮૫૫ની આખરમાં નર્મદે કવિતાની પાટી ઉપર પ્હેલાં ચિત્રામણ ચીતર્યાં.

૧૮૪૮થી દલપતે ને ૧૮૫૬થી નર્મદે આપણા ગુર્જર સાહિત્યની દિશા જ પલટાવી નાંખી. ગુર્જર કવિતાનો એમણે વિષયપલટો કીધો, કવિતાના દેહનો એમણે છન્દપલટો કીધો. ને વિષય તેમ જ વસ્ત્રથી નવકવિતાને જૂની કવિતાથી જૂદી પાડી.

બન્નેના સુર નિરનિરાળા હતા; છતાં બન્નેનાં સામ્ય અતિશય હતાં.

બન્નેએ સંસારસુધારો ગાયો. બન્નેએ દેશહિતની કવિતા ગુર્જર જનતાને સંભળાવી. બન્નેએ ઋતુસંસાર લખ્યા. એકે હુન્નરખાનની ચ્હડાઇ, વેનચરિત્ર, સંસ્થાનસુધારો કર્યાં. બીજાએ વિધવાનાં દુઃખો, હિન્દુઓની પડતી, વજેશંગ—ચન્દ્રમા, રણતૂર શી લાવણીઓ લલકારી. બન્નેએ સંસ્કૃત છન્દોના શણગાર ગુર્જર વાગીશ્વરીને ધરાવ્યા. આમ સાહિત્યના આત્મા અને દેહ બદલાયા.

ગુર્જર સાહિત્યના આત્મા ને દેહ પલટાવનાર એ બન્ને યે મહાપુરુષો હતા.

પ્રજાદેહનાં બે ચક્ષુની પેઠે ઉભયે દેશહિતનાં એક જ કલ્યાણપ્રશ્ન ઉકેલ્યા, પણ ભિન્નભિન્ન દૃષ્ટિકોણથી—ગુર્જરકુંજોમાં નવયુગ ઉગતો હતો ત્હારે

એ બન્ને યુગદ્રષ્ટાઓએ ગુર્જર જનતાને કહ્યું: ઉઠો. નવો દિવસ ઉગે છે.

દલપતનર્મદ નરઘાંની જોડ જેવા હતા. મીઠા ને ઘેરા એમના બોલના શબ્દ નિરનિરાળા હતાઃ પણ ઉભય પ્રજાકલ્યાણના એક જ મહાસંગીતને સંગાથે તાલ પૂરતા.

સૂરતમાં આવતાં આજ મ્હને પ્હેલા તો આવા આવા વિચારો સ્ફુરે છે: દલપતનર્મદનો સમન્વય.

બન્ને ય પરસ્પરના Complimentary–અનુપૂર્તિપૂરક હતા. બન્નેયના ગુણોનો સમુચ્ચય એ સમસ્ત ગુર્જર જનતાના આ યુગની યુગદૃષ્ટિ.

બે હાથ મળી એક તાળી પાડે એમ બન્નેએ એકઠી તાળી પાડીને દેશને જગાડ્યો. નવયુગના યુગધર્મ એમણે પ્રજાને પ્રથમ પ્રબોધ્યા. દલપતનર્મદનો એ સમન્વય.

લોકસેવા ને ધનની નિસ્પૃહા–દેશફકીરીના એ પ્હેલ્લા ફકીરો. દલપતનર્મદનો એ સમન્વય.

અમારે મન તો આજના ઉત્સવનો પણ એ જ ખરો અર્થ છે: દલપતનર્મદનો સમન્વય.

સૂરતથી અમને ન્હોતરૂં આવ્યું કે આવો, જાહેર સભામાં ઠરાવ કરી પ્રજા બોલાવે છે. ઉત્તરમાં લખ્યું: સૂરતે એક વેળા ઉત્સવ ઉજવ્યો છે, વળી ફરી શાને? પ્રત્યુત્તર આવ્યો કે જાહેર સભાનો નિર્ણય છે, પ્રજા પ્રત્યક્ષતા વાંછે છે. પરિણામે આજનો સભાસમારંભ ને દલપતનર્મદનો જાણે આ સમન્વય.

ગુજરાત! દૃષ્ટિ ઢાળીને જો: નર્મદની નગરી દલપત સન્તાનોને આજ સન્માને છે. ત્હારા ઇતિહાસમાં મહાનુભાવિતાનાં દૃષ્ટાન્તદીવડા ઘણા યે ઝળહળે છે. એ દીપમાળામાં આ દીવડો કાંઈ ન્હાનોસૂનો નથી.

જમાનાની આછકલી ક્ષણભંગુર છોળોથી ઘડીક પર રહી રસરસીલું સૂરત આજ રસોત્સવ ઉજવે છે. દલપત ને નર્મદ! જ્યહાં હો ત્યહાંથી નિરખજો સૂરતના સંથાગારમાંનો આજનો આ ત્હમારો સમન્વય. જીવનસંગ્રામ ઘૂમી બન્ને યે સૂરતને ઓવારે સંપ્યાજંપ્યા હતા. આજે ફરી વળી દલપત ને નર્મદની સરિતાઓનો અંહી જાણે સંગમ થાય છે.

'આભારી છીએ' એટલું ઉચ્ચરવું બસ નથી આજ. ગીતાભાખ્યો નિવાતસ્થ દીપક ન જ ડોલે. તોફાનનાં ક્ષણિક વાવાઝોડાં વચ્ચે ઉભેલો

દીપક ન ડોલે તો એ દેવપ્રદીપ. સૂરતનું આભારવાંચન અમારે કાજે બસ નથી આજ: સૂરતનો ધન્યવાદ ઉચ્ચરિયે છીએ.

છેલ્લો હું અંહી આવ્યો હતો ગયા જૂન માસમાં; આજ બાર માસ થયા. ત્‍હારે આજના પ્રમુખ શ્રીએ અંહી સભા વચ્ચે કહ્યું હતું કે 'કવિશ્રીને સૂરતને માટે પક્ષપાત છે.' ખરૂં કહું ? મ્હને નથી સ્‍હમજાતું તે કહું ? છેલ્લાં ચારપાંચ વર્ષોથી મ્હને નથી સ્‍હમજાતું કે નર્મદનગરીનો દલપતપુત્રને માટે આટઆટલો પક્ષપાત ક્‍ય્હાંથી ?

એ અને આજનો પક્ષપાત તે સૂરતની મહાનુભાવિતાનું દર્શન છે, અમારો એ ગુણમહિમા નથી. ગુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સૂરતની એ મહાનુભાવિતા અમર અક્ષરે નોંધાઈ છે. દાયકાઓ પછી નવપ્રજા ઉચ્ચરશે કે અહો ! ધન્ય છે મહાનુભાવ સૂરતને કે નર્મદનગરીએ દલપત સન્તાનને ન્હોતરી પાંચપાંચ વર્ષોથી આટઆટલાં સન્માન્યાં.

યુવકસપ્તાહ હોય તો 'કવિશ્રી ! આવજો.' સેવાસંઘ હોય તો 'કવિશ્રી! સન્દેશ પાઠવજો.' પ્રદર્શન હોય તો 'કાવશ્રી ! પધારજો.' જૈનોની સાહિત્ય-પરિષદ હોય તો 'કવિશ્રી ! અમારા સાહિત્યસત્રનું પ્રધાનપદ લ્યો.' નર્મદની છબિ ખુલ્લી મૂકવી હોય ને સમસ્ત સૂરત એમનું શ્રાદ્ધ સારવતું હોય તો 'કવિશ્રી ! નગીનચન્દજીનો નગરચોક નિમન્ત્રે છે; આવો ને નર્મદનું શ્રાદ્ધ સારો.' સંભારી જોશો ? છેલ્લાં પાંચેક વર્ષમાં કવિને કેટકેટલી વાર આપે ન્હોતર્યો છે ? આ ત્‍હમારા નગરમંડપમાં કેટકેટલી વાર સન્માન્યો છે ? સૂરતની જનતા આજ પહેલી જ વાર પુષ્પમાળ પ્‍હેરાવતી નથી. ગુજરાત આશ્ચર્યઆંખડીએ નિરખે છે, ઇતિહાસ આશ્ચર્યઆંખડીએ નોંધે છે કે દલપતસન્તાનને કાજે નર્મદનગરીનો આટઆટલો પક્ષપાત ક્યાંથી ?

એક જ ઉત્તર મને તો સૂઝે છે: કાકાનો નિર્વંશ જાય તો ભત્રીજો વારસ થાય: કાકાની રિદ્ધિસમૃદ્ધિનો તેમ જ ઋણનો.

સૂરતનાં સજ્જનો ને સન્નારીઓ ! નર્મદની સાહિત્યલક્ષ્મી કાંઇકે વારસામાં પામ્યો છું; નર્મદનું સાહિત્યઋણ કાંઇકે વાળવાને મથું છું: એટલી સાક્ષી તો આપના પાંચ વર્ષના અનુભવો પૂરતા જ હશે.

જનતાની હોય છે એમ કલા ને કવિતાની ય તે સુકુમારતા ને ભવ્યતા, ઢાલની બે બાજુઓ જેવી, સૌન્દર્યની બે બાજૂઓ છે. છતાં કેટલાક કલાધીશોએ જીવનભર ઢાલની એક એક જ બાજૂ દીઠેલી હોય છે.

દયારામની ગરબીઓ એટલે ગુજરાતની મધુરપ. અને પ્રેમાનન્દ એટલે ભવ્યતા તો નહિ, છતાં દયારામથી નિરાળો ને ઘેરો ભવ્યતાનો સીમાદેશ. સૂરતે તો એ બન્નેયને ઝીલ્યા છે. દયારામની ગરબીઓ સૂરતના સ્ત્રીવર્ગમાં ઝીલાઇ છે. વડોદરેથી નન્દરબાર જતાંઆવતાં પ્રેમાનન્દે પણ સૂરતના ચોકમાં અનેક વેળા માણ ગજાવી છે.

ફરી વળી એક વેળા એવા નિરનિરાળા સુરની કવિબેલડીને સૂરતે આ નવયુગના પ્રભાતે સાંભળી હતી.

૧૮૫૨માં એંડ્રૂઝ લાયબ્રેરીમાં સૂરતે હુન્નરખાનની ચ્હડાઈ સાંભળી ને સત્કારી હતીઃ ને ૧૮૫૬ પછી નર્મદને યે સન્માન્યા હતા. પ્રાચીન યુગમાં દયારામપ્રેમાનન્દને તેમ નવીન યુગમાં દલપતનર્મદને સૂરતે બહુમાન્યા હતા. નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવનામાં તો સ્થિરબુદ્ધિ મહાજનની વિવેકતુલા સમી નવલરામભાઇની તુલા ઠરેલી હતી, ને બોલી કે એ તો સર્વાનુમતે ક્‌હારનું યે સિદ્ધ થયું છે કે આ જમાનાના કવિ તો બે જ : દલપતરામ ને નર્મદાશંકર.

૧૮૪૮ થી ૧૮૮૬ સુધીનો નવલરામભાઇનો એ સરવાળો.

કોઇ એને દલપતયુગ કહે છે, કોઇ એને નર્મદયુગ કહે છે; એ બન્ને ભાખનારા એકદેશીયતાની ભૂલ કરે છે. હું તો એને દલપતનર્મદયુગ કહું છું, ને ત્‍હાં યે દલપતનર્મદનો સમન્વય નિરખું છું.

નર્મદનાં સ્વપ્નાં યે ભવ્ય હતાં. આપણા નવયુગના કોઇ નવકવિને હજી નથી આવ્યું એવું નર્મદને મહાકાવ્યનું સ્વપ્નું આવ્યું હતું. ઈડરના વનમાં થઇને મેવાડની ટેકરીઓમાં યાત્રાનાં યે નર્મદને સ્વપ્નાં હતાં. એ યાત્રાનાં ને એ કાવ્યનાં સ્વપ્ન સાચાં પડયાં હોત તો ગુજરાતને કંઇક ખરેખર ભવ્ય મળત. ગુજરાત એટલું ગરીબ રહ્યું.

ગુર્જર સાહિત્યદેશે ઇંગ્રેજી સાહિત્યની અસર—ગદ્યમાં તેમ જ પદ્યમાં—નર્મદથી મંડાણી. નર્મદની મહાકાવ્યની ભાવના સ્વ. દોલતરામના જેવી સંસ્કૃતપોષી ન હતી, ઇંગ્રેજીપોષી હતી. વજેશંગચન્દ્રબા ને એના જોટાનાં પગરણ ઇંગ્રેજીઅનુકમ્પાળાં હતાં. મહાકાવ્યની સાથે મહાછન્દની યે ભાવના નર્મદને ઇંગ્રેજીમાંથી મળી. છતાં શબ્દ શબ્દમંડળ ભાવ કલ્પનાના હીરલા ઇંગ્રેજીમાંથી લઇ પરભારા ગુજરાતીને સાળુડે નર્મદે નથી ચ્હોડયાં. નર્મદ

એવા નકલિયા સાક્ષર વર્ગથી પર હતો. નર્મદ જેટલો યે વીરરસ કે દેશહિતની છણછણતી દાઝ આજના કો કવિ દાખવશે ત્હારે દેખીશું.

ગુજરાતને એક પડખે સાગર છે; ગુજરાતને બીજે પડખે છે વનકુંજો. આપણા સાહિત્યે સાગરની ભવ્યતા હજી નથી ઝીલી, વનકુંજોનાં આંબા ને કોયલની સુકુમારતા ઝીલી છે. નર્મદનો વીરરસ ઉગ્યો, સહજ પ્રકાશ્યો, ને આથમી ગયો. દયારામનાં જીવનપડ ઉકેલનારના જીવનપટમાં શૃંગાર રસના પાકા રંગ પડયા હતા. વીરરસે દેશકલ્યાણની દાઝનું રૂપ લીધું. દલપતનર્મદની કવિતાની ભાવના એ હતી કે કવિતા એટલે દેશોદ્ધારનું લોકકલ્યાણનું પરમ સાધન. દલપત નર્મદનો એ સમન્વય.

ત્હારે નર્મદની ભાષામાં એટલી ક્લિષ્ટતા ક્યહાંથી? એ તો હતા નવયુગના યુગધર્મ શીખતી ને નવભાવ ઉચ્ચરતી કવિતા મુગ્ધાના અધઉચ્ચર્યાં રસબોલડા. નવયુગના સૌ નવસર્જકોને નવભાષા ઘડવી જ પડે છે. પુરાણીઓ—વૈયાકરણીઓ પોકાર પાડતા જ રહેશે તે એ નવસર્જન સરજાયાં જ જશે. જૂના શબ્દોનો શબ્દકોષ રચતો, તેમ જ નર્મદ નવભાષા યે ઘડતો.

દલપતનર્મદના સમયથી કવિતાના વિષય બદલાયા, છન્દ બદલાયા, ભાવ બદલાયા, કહેવાની પ્રથા બદલાઈ. દલપતનર્મદયુગથી સાહિત્યનો યુગપલટો થયો.

નર્મદની કવિતા હલેતી નવયૌવના સમી હતી, દલપતની કવિતા પ્રૌઢા ને ધીરગમ્ભીરા જેવી હતી.

નર્મદની કવિતા એટલે દર્દના ઉછાળા. નર્મદનું ઋતુવર્ણન માત્ર નહિ: હિન્દુઓની પડતી, સૂરતના ઇતિહાસદર્શનના રોળાછન્દ એ સહુમાં નર્મદના દર્દના ઉછાળા છલકાય છે.

એ દર્દ શું હતું? એ હતી આત્માની એક કો અતૃપ્ત તરસ. ઝાંઝવાનાં નીરને આરે બેઠેલા તરસ્યા વિહંગરાજની પાંખના ફડફડાટ જેવો નર્મદનો આત્મા જીવનનાં જલને કાજે તડફડતો.

ઇતિહાસ ને નર્મદ ભાખે છે કે સૂરત ગુજરાતનું દુઃખિયું શહેર છે. સૂરતે ખમ્યા છે એટએટલા ગેબના ગેરબન્ધ ગુજરાતની કોઇક જ નગરીએ ખમ્યા છે, અને ખમ્યા છતાં સજીવન રહી છે. પાટણના દેહ ને આત્મા નાશ પામ્યાં જેવાં છે સૂરતનો આત્મા હજી સજીવન છે. શિવાજી મહારાજની બે બે લૂંટના પ્રલય સૂરત ઉપર ફરી વળ્યાઃ સૂરત હજી સમૃદ્ધિશાળી છે.

એ એ દાવાનળની ઝાળ સૂરતને ઘેરી પડી: સૂરત હજી સોહામણું છે. એ એ પ્રસંગે જલકોપના જુવાળ સૂરતની શેરીઓમાં ઉછળી ગયા: સૂરત હજી વણડૂબ્યું—તરતું છે. ૧૯૦૭નું સ્મરણકંપાવતું સંવત્સર: સૂરતને માથે જાણે મહેન્દ્રનું વજ્ર પડી ગયું. બંગાળાના ભાગલા સાંધતાં ભારતના ભાગલા પડ્યા. સૂરત જાણે ઇતિહાસનું ઓરમાયું બાલક ન હોય એમ ઘડીક આભાસ ભાસે છે. ધૂપછાંવના ખેલ સૂરતે બહુ બહુ દીઠા છે.

નર્મદ સૂરતનું સન્તાન હતો: એણે યે તડકીછાંયડી ઓછી દીઠી નથી.

પણ નર્મદનો આત્મા એથી લેશે ન્હોતો ઝંખવાયો. નર્મદની કવિતામાં તો સદા વીર પુરુષના વીરત્વની વીરહાકલ ગાજતી. નર્મદના વિચારપલટા પછી યે નર્મદ ગુજરાતનો વીર પુરુષ હતો.

યુગયુગના રંગ હોય છે. અત્યારના યુગને Wisdom નથી રૂચતું. Today in the national life wisdom is not at premium, not even at par: it is at discount. નીડરતાને નામે નફ્ફટાઈ ને Libertyને નામે License આજ વધારે મ્હાલે છે. આર્યસાહિત્યનો ધીરોદત્ત નાયક આજનો નાયક નથી. લોલક પાછું ઠામ આવશે—ને આવતું જાય છે—ત્યારે પાછું Wisdomનું પ્રજાજીવનમાં સ્થાન, ગ્રીક ફિલસુફોએ સ્હમજાવ્યું છે એવું, સ્હમજાશે. 'ધીંગા ધોરી ભારખમા, સદ્ધર્મ તણા શણગાર' જ્યહારે સંસારનેતા પાછા થશે ત્યહારે આજનો ડોલતા ડુંગર સમો સંસાર ઠરીને ઠામ બેસશે. આજે તો ડુંગર ડોલે છે, ઝાડીઓ ડોલે છે, પાંદડાં યે ડોલે છે. સંસારસાગર હિલોળે ચ્હડ્યો છે. ધરતીકંપની યે ક્યહારેક તો ઘડીકની સાર્થકતા છે જ. પણ આજના એ સંસારહિન્ડોળ ભરતીના છે કે ઓટના ? ઘડાતા ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ અત્યારે તો ઘેરે ચિન્તનગંભીર પણ આશાભર્યાં નયને સંસારપારાવારને વિલોકી રહ્યા છે.

૧૮૪૮થી ગુજરાતે નવયુગ બેઠો. ૧૮૫૨માં ભરૂચમાં મીલ મંડાઈ. ૧૮૫૪માં નવવિદ્યાની વિદ્યાપીઠ મુંબઈ નગરીમાં સ્થાપાઇ. એ જ વર્ષોમાં રેલ્વે ને તાર ને ટપાલ આવ્યાં. સૂરત મુંબઈની પડોશમાં, એટલે મુંબઇથી આવતો નવપ્રકાશ સૂરતે વહેલો ઝીલ્યો. ગુજરાતમાં નવયુગ બેઠો ત્યહારે સૂરત એમ અગ્રેસર હતું. સ્ટેશને સૂરતનાં નરનાર એ અગ્નિરથના વિધાયકો હતાં, ને એ અગ્નિરથમાં બેસી નવપ્રકાશ દેશમાં સંચરતો. પ્રાથમિક કેળવણીમાં યે અગ્રેસર સૂરત હતું. અમદાવાદની ટ્રેનીંગ કોલેજને એ આચાર્ય સૂરતે દીધા. (અમદાવાદની ટ્રેનીંગ કોલેજ તો આજ ગુજરાતના જ શિક્ષણમન્ત્રીએ બંધ કરી છે. એ છલ્લાં શીત્તેર વર્ષની પ્રગતિ.) ત્હમારા ત્રણ નન્નાઃને એ ત્રણ નન્નાઓની યે પચ્ચીશી પૂર્વેનાં ત્હમારા

પાંચ દફાઓ. ત્હારે હતું એવું આજે સૂરત અગ્રેસર છે ?

ઇતિહાસના અભાસીને સહેજે પ્રશ્ન થાય કે નથી એનું કારણ શું ?

સર ફિરોઝશાહે ૧૯૦૭માં બીડું ફેરવ્યું: સૂરતે ઝડપ્યું. ૧૯૨૨માં ગાંધીજીએ બીડું ફેરવ્યું: બારડોલીએ–સૂરત જીલ્લાએ ઝડપ્યું. એટલું સૂરતનું વીરત્વ. સૂરતનું વીરત્વ નર્મદે સિદ્ધ કીધું; ને તે પછી બે અવસરે સિધ્ધ થવા જતું હતું ત્હાં ગેએ ના પાડી. વિશ્વસત્ય તો એ છે કે અન્તે તો કાંઇ જ નિષ્ફળ જતું નથી. છતાં હાલ તો એ વીરત્વને ફળ આવ્યાં નથી.

ઇતિહાસના અભ્યાસી પૂછે છે કે એનું કારણ શું ?

મ્હને સૂઝે છે તે કારણ સૂચવું છું: રૂચે–ન રૂચે તો એ ઇતિહાસ–ઉચ્ચરનારનોં ગુણદોષ નથી,

જનતા ! જરા ધ્યાન દઇને સાંભળજે.

આજનો પ્રજારોગ એ છે કે Masses ને Classes અળગાં પડી ગયાં છે. પ્રજાના બે પાયનો મેળ મળતો નથી: પ્રજા ક્ય્હાંથી પ્રગતિના પન્થ કાપે ? અને વળી સૂરતનાં મહાજનોનાં વતન ત્હેમની કર્તવ્યભૂમિકા નથી.

આત્મારામ ભૂખણની પેઢી સૂરતમાં હતી: દેશદેશાવરમાં એની આડતો ને શાખાઓ હતી. પ્રેમચન્દ રાયચન્દની, ચુનીલાલ સરૈયાની પ્રધાન પેઢીઓ મુંબઇમાં હતી; સૂરતમાં તો એમની શાખાઓ હતી. નર્મદે મુંબઇનો દરિયો વ્હલોવ્યો. નવલરામભાઇની સાહિત્યપ્રતિષ્ઠા રાજકોટમાં પ્રફુલ્લી, પ્રો. ગજ્જરનો બુદ્ધિવૈભવ વડોદરે કલાભવનમાં ને મુંબઇની પ્રયોગશાળામાં મ્હોરી ઉઠયો. ઇચ્છારામ દેશાઇએ સૂરતમાં આદર કીધાં ને મુંબઇમાં જમાવ્યાં. સર પુરુષોત્તમદાસ ને સર ચુનીલાલ મહેતા છે; પણ સૂરત ત્હેમનું તીર્થ છે, મુંબઇ ત્હેમનું વતન છે. સપૂત પરદેશ ભોગવે: એમ સૂરતનાં સપૂતોએ પરનગરની વાડીઓને ફલદ્રુપ કીધી છે: વતનની વાડીઓને તો, કતારગામની વાડીઓની પેઠે, ઘર નહિ, આવન-જાવનની વિશ્રામવાડીઓ ગણી છે.

પૂછું ? સૂરતની કોલેજમાં આજ સૂરતી પ્રોફેસરો કેટકેટલાક છે ?

અમદાવાદનાં બુદ્ધિધને યથાશકિત અમદાવાદને ખિલાવ્યું ને મીલોના મિનારાઓથી શણગારી સમૃદ્ધ કીધું; એમ સૂરતનાં બુદ્ધિ ને ધને સૂરતને શણગાર્યું ને સમૃદ્ધ કીધું હોત તો ગોપીપરાનો વૈભવ છે એવી સમસ્ત સૂરતની જાહોજલાલી હોત. નર્મદનાં ' સૂરત ! સોનાની મૂરત ' નાં કાવ્ય-ચરણોએ જૂદો જ ઇતિહાસ તો ઉચ્ચર્યો હોત.

નર્મદને યે એવું થયું. નર્મદને મહાકાવ્યનાં સ્વપ્નાં પડયાં, પણ સ્વપ્ન સફળ ન થયાં. એનો સંસાર એને ઘસડી ગયો સમયના વાયુ એને ધક્કેલી લેઇ ગયા. નવલરામભાઇ નર્મદને સમયમૂર્તિ કહે છે.

કવિતાની સુન્દરતા ને સુકુમારતા એટલે શાકુન્તલ ને મેઘદૂત. મહાકાવ્યતાં ભવ્યતા ને ભેરીનાદ એટલે મહાભારત ને ઇલિયડ.

એ સહુ મહાકવિઓ ને મહાકાવ્યો. કાળનાં એ અમર સન્તાનો. કાવ્યકલાના એ જગત્પ્રશસ્ત કીર્તિસ્થંભ. ગુજરાત ! એવાં જગતૂઆદર્શોને અવલંબી સુકુમાર કે ભવ્ય કવિતા રચજે. વાદળની છાયા ઝીલ્યે પૃથ્વી ફલદ્રુપ નહિ થાય; વાદળનાં જળ ઝીલી પચાવ્યે વસુન્ધરાના વસુઓ મ્હોરી ઉઠે છે.

સૂરતનાં ઐતિહાસિક શમણાંઓને યે શાં શાં સંભારવાં ? એ ઇતિહાસસ્વપ્નાં યે સ્વપ્નાંની પેઠે સ્વપ્નવત્ થઈ ગયાં.

સૂરત એટલે મુગલાઇની જહોજલાલી. મક્કા શરીફનું મુખદ્વાર. મુગલ શનેનશાહો ને શાહેનશાહજાદાઓથી સૂરત સોહામણું હતું. સૂરતનો ભાગ્યોતૂટ્યો કિલ્લો–જીરણ દુર્ગ એ કાળનું અવશેષ સ્મરણચિહ્ન છે. સૂરત એટલે મધ્યયુગની મુંબઇ નગરી

અને મધ્યયુગમાં યૂરોપ ખંડ એશિયાને આંગણે ઉતર્યો. અને એ આંગણું તે સૂરત તાપી માતાને ઓવારે ચોર્યાશી બન્દરના વાવટા ફરફરતા, પૃથ્વીની પ્રજાપ્રજાના પ્રજાધ્વજ ઉડતા. દેશદેશાન્તરનાં જહાજ ત્હારે સૂરતને કિનારે નાંગરતાં.

પ્રાચીન યુગની નાલાસોપારાની સાગરકીર્તિ મધ્ય યુગમાં સૂરતને સાંપડી; ને સૂરતની મધ્ય યુગની સાગરકીર્તિ અર્વાચીન યુગમાં મુંબઇ નગરીને સાંપડી.

ત્રણ યુગના ભારત વર્ષના એ પશ્ચિમનાં દુર્ગદ્વાર.

સૂરતનાં એ ઇતિહાસસ્વપ્નાં સ્વપ્નવત્ થઈ ગયાં; પાછળ ઝાંખી પગલીઓ મૂકતાં ગયાં.

સૂરતમાં હું પહેલ્લો આવ્યો ત્હારે સ્વ. મોહનલાલ ઝવેરી વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશતા હતા, ને તે પ્રસંગના મેળાવડા મળતા હતા. એ વાતને ચાળીશેક વર્ષ વીતી ગયાં છે. નાણાવટને નાકે ત્હારે મીશન પ્રાન્ચમાં ઇંગ્રેજી ત્રીજું ધોરણ ભણતો. હરિપુરામાં સ્વામીનારાયણના મન્દિરે અમે રહેતા. મહેમદાવાદના એક વડાગરા ગૃહસ્થ આવતા, જૈન ઉપાશ્રયે જઇ વડાગરાવેડા કરી આવતા, ને સ્હાંઝે જંગ જીત્યાના પરાક્રમ ભાવે અમને

એ પરાક્રમવાર્તાઓ કહેતા. આશ્ચર્યના અદ્દ્ભુત ભાવે અમે બાલકો એ વાતો સાંભળતા. બળેવના મેળામાં કિલ્લાના મેદાનમાં કેળાં ને કેળાં જેવડી કાકડીમાં ચટણી ને લીંબુ ભરી પૈસે પૈસે આપતા એ સ્વાદ આજે યે સાંભરે છે.

સૂરતમાં છેલ્લો હું આવ્યો હતો ગયા જૂન માસમાં. એ વાતને બાર માસ થઈ ગયા. 'દિન ગણન્તા માસ. માસ ગણુત વરસે ગયું.' એ બાર માસમાંનો સૂરતની જનતાનો એક વિષાદપ્રસંગ આજ સાંભરતાં સાલે છે. ગયે વર્ષે આ જ નગરમંડપમાં હિન્દુ, ઇસ્લામી, ખ્રીસ્તી, પારસી, બ્રાહ્મણોએ એકઠા મળી નિજનિજની ધર્મપ્રથાએ પ્રાર્થના કીધી હતી. અધ્યક્ષપદેથી મ્હેં સૂરતને ત્યહારે અભિનન્દન આપ્યું હતું. તે પછી તો દેશભરમાં ઉડતી ઝાળના અંગારા સૂરતમાં યે આવી પડયા, ને એ અંગારાની અગ્નિજ્વાલા થઇ ભભૂકી ઉઠી. કહેવાઇ કહેવાઇને એ શબ્દોના કૂચા યે વળી ગયા કે હિન્દુઇસ્લામીઓ ભારતની બે આંખો છે; કઈ ફોડીશું ? એકેકને ય ફોડી નહિ પાલવે. આજે એ આંખો પરસ્પરને ફોડી રહી છે. દૃષ્ટિ દૃષ્ટિથી અથડાય છે, હીરો હીરાને કાપે તેમ કિરણ કિરણને કાપે છે; ને એ કાપે કાપે ભારતનો આત્મા કપાય છે. ઉભય પ્રજાઓને એકએક શબ્દ આજ કહેતો જાઉં છું; ઇસ્લામી ! ચોમેર જો, ને ચિન્તનશાળી થા. હિન્દુ ! આત્માને ઓળખ, ને અનભેશાળી થા.

આંખડલી અનભેમાં રમતી,
ઉછળે ઉરનાં પૂર;
સત્ ચિત્ આનન્દે ખેલન્દા,
ધર્મ ધુરન્ધર શૂર.
મળજો જતી-સતી રે કોઇ અહાલેકને દરબાર.

સૂરતનો સાહિત્યનો ઇતિહાસ, વ્હેપારવણજનો ઇતિહાસ, દેશી કારીગિરિનો ઇતિહાસ, સંસારસુધારાનો ઇતિહાસ, રાજકીય ઉથલપાથલોનો ઇતિહાસઃ એ આજ નહિ વિસ્તારૂં. જૈન મેઘદૂતોમાં મધ્યયુગના ગોપીપુરાનું ને ગોપીપુરામાંના ઉપાશ્રયની જાહોજલાલીનું વૈભવશાળી વર્ણન છે એનું યે માત્ર નામનિર્દેશ જ કરીશ. યૂરોપની મહાપ્રજાઓની જીરણ કોઠીઓ સજીવન રહે તો તે ઇતિહાસનાં સ્મરણપગલાં છે એ કહેવાની યે આવસ્યકતા માનતો નથી. બાલાજીનું મન્દિર રચી આપનાર અર્જુનજી શ્રીકૃષ્ણજી ત્રવાડીએ કંપની સરકારને ધીરેલા કરોડ રૂપીઆનાં નગદ નાણાંનાં ગાડાંના લંગરનું સ્મરણ જ

કરાવું છું. ઇસ્લામના પ્રખ્યાત બોલર રાંદેરના ભાઈ બોટાવાળાએ સૂરતનું પૂરાઇ ગયેલું બ્હારૂં સમારવાનું બીડું ઝડપ્યું હતું એનું યે માત્ર સૂચન જ કરીશ. ઇલીચપુર નજીકની તાપી જોઈ છે, કઠોર આગળની તાપી જોઇ છે, સૂરતરાંદેરની તાપી માતાને હૈયે ઘૂમ્યો છું, ડુમસ આગળનું તાપીનું મુખ પણ દીઠું છે. હિન્દના જલમાર્ગ જાણે સૂકાઇ જ ગયા હોય એવો દેશવ્યવહાર અત્યારે તો છે એટલો જ શોકોદ્ગાર આજે સુણાવીશ. વરાછાની ટાંકી સમીપનો તાપી બ્રહ્મચર્યાશ્રમ ન જોયો હોય તે જોઇ આવશો એટલી વિનતિ કરૂં છું. આ ત્હમારા નગરમંડપને પ્રો. ગજ્જરના યશદેહનું ચિત્ર હજી નથી સોહવતું એ પણ કહી લઉં છું. હજીરા જવા-આવવાની સુગમતા વધે તો ડુમસ સમો હજીરાનો યે લાભ ગુજરાત માણે એટલું સ્મરાવું છું. શ્રી હરગોવિન્દદાસ પારેખનો સંગ્રહેલો કલાભંડાર સૂરત બ્હાર જશે તો ઇતિહાસની અક્ષરાવલી એટલી ભૂંસાશે એની યે આપને યાદ આપું છું. બાકી તો આપના નગરપ્રશ્નોના સ્હમજનારા ને ઉકેલણહારા આપ જ છો. ગીતાજી કહે છે કે આત્મા એ જ આત્માનો બન્ધુ છે, આત્મા એ જ આત્માનો શત્રુ છે.

ત્હમારા કલાભંડાર ઉપરથી ત્હમારૂં કલાપ્રદર્શન સાંભરે છે. કલાપ્રદર્શન તો ત્હમારી રસિકતાની સાક્ષી પૂરતું. એ કલાપ્રદર્શન વિશે એક પ્રશ્ન પૂછું? સુરતને ખોળે જન્મેલી ને ગુજરાતે સરસ ઉચ્ચારેલી બે કલાકૃતિઓ એ કલાપ્રદર્શનમાં હતી કે નહિ?

વડોદરે કલાભવનમાં ઉપાચાર્ય-Vice Principal તરીકે જતાં પહેલાં ૧૮૮૯માં થોડાક માસ સદ્‌ગત મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ સૂરત હાઇસ્કુલમાં શિક્ષક હતા. સૌ કોઇ કહે છે કે એમનું સર્વોત્તમ કાવ્ય-ઇંગ્રેજ કવિ ગ્રેની ઇલેજી છે તેમ એમનું સર્વોત્તમ કાવ્ય તે અનનુકરણીય વસન્તવિજય તાપીને તીરે રચાયું હતું.

તે પછી ત્રેવીશમે વર્ષે ઇ. સ. ૧૯૧૨માં સરસ્વતીચન્દ્રનું નાટક સૂરતમાં ભજવાયું; ને મુંબઇથી શની-શનીવારે Surat Excursion Train ભરી ભરી ભરછક આવતી. કંપની કમાઇ, વાંધા પડયા, પંચ બેઠું. એ અવસરે સૂરતમાં જયા-જયન્ત લખાયું. એ કથા તો જયા-જયન્તની પ્રસ્તાવનામાં છે એટલે જયા-જયન્તનાં વાંચનાર સૌને વિદિત જ હોય.

સૂરતખોળે જન્મેલી ગુર્જરસાહિત્યના નવયુગની એ બે કલાકૃતિઓ સૂરતના કલાપ્રદર્શનમાં હતી કે નહિ? કદાચ અક્ષરકલાનો સાહિત્યવિભાગ પ્રદર્શનમાં નહિ પણ હોય.

ઇતિહાસનો અભ્યાસી નથી તે કાળને ઓળખતો નથી; જે કાળને ઓળખતો નથી તે સંસારશાસ્ત્રી નથી. નર્મદે જગત્‌ઇતિહાસ અવલોક્યો ત્હારે સંસારશાસ્ત્રનાં ઉભય પ્રકરણ એમને ઉકલ્યાં. દલપતે રાસમાળાના રાસાઓ સંગ્રહતાં ગુજરાતનો ઇતિહાસ ઉકેલ્યો હતો, ને રત્નમાળ છપાવી હતી.

માત્ર ઇતિહાસ ઉચ્ચારે ને ઇતિહાસની ફિલસુફી ન ઉચ્ચારે, કે આશાનો સન્દેશો ન આપે, તે કાળની શિલાઓ વીણે છે, પણ મહેલ ચણતો નથી. ભૂત ને ભાવી બન્નેય બે આંખે નિહાળે છે એ જ વર્તમાનના સાચ્ચા ઘડનાર છે.

સૂરતના સપૂતો સૂરત ભણી વધુ નિહાળે તો સૂરતનું ભાવી દીસે છે તેથી ઘણું સુન્દર નીવડે. મ્હારે તો સૂરતને એટલું જ કહેવાનું છે કે Be True to Thyself.

ત્હારે વિચારવાનું એક જ રહે છે કે સૂરતની Self—સૂરતનું આત્મતત્ત્વ કીયું?

નગરીઓને એ આત્મા હોય છે; ને માનવઆત્માની પેઠે એ આત્માઓના યે પૂર્વજદીધા ને સંસ્કારજન્ય પ્રાકૃતિક રંગ હોય છે. નગરીનગરીના નિરનિરાળા આત્મરંગ છે. કાશી મક્કા ને યેરુસલેમ એટલે ધર્મગંગાની ગંગોત્રીઓ. સ્પાર્ટા કાર્થેજ ચિતોડ એટલે નરસિંહોનાં પારણાં. એથેન્સ અને પેરિસ એટલે રાજમન્ત્રો ને કલામન્દિરો. રોમ લંડન દિલ્હી એટલે મહાપ્રજાઓનાં સામ્રાજ્યોનાં સિંહાસન. એમ નગરનગરના આત્મા છે, ને એ આત્માઓના નિરનિરાળા અધ્યાત્મરંગ છે સૂરતનો અધ્યાત્મરંગ કીયો?

સૂરત એવડી મહાનગરી નથી. છતાં સૂરત શહેરનો આત્મા છે, ને એના પ્રાકૃતિક અધ્યાત્મરંગ પણ છે.

કલાની સુકુમારતા એટલે સરિતા કે સરોવરઃ કલાની ભવ્યતા એટલે મેઘાડંબર કે મહાસાગર. ગુર્જર દેશે મહાસાગર છે દ્વારિકા ને પ્રભાસને કિનારે. દુંદુભીશબ્દે ગાજતું ગુજરાતનું મહાકાવ્ય જન્મશે ત્હારે સાગરતીરેથી કે સાગરતીરનું જન્મશે.

સાગર સૂરતથી જરા આઘે છે. મહેરામણના મહાથડને શાખા ફૂટી હોય ને એ શાખાએ શાખ વળગી હોય એવું સૂરતનું કંઇક છે.

કલાની સુકુમારતા—સરોવર ને સરિતા તો આપણા ગુર્જર દેશની કુંજે-નિકુંજે છે. ઘટાઘટામાં મોરલા બોલે છે, કોયલ કલ્લોલે છે.

સૂરતનો આત્મા રસાત્મા છે. ગુજરાતની સૂરત રસનગરી છે, સૂરતીઓ એ રસનગરીનાં રસરસીલાંઓ છે. સૂરતનો સાચ્ચો આત્મા વિલાસી નહિ, રસિક છે.

સૂરતની એ રસિકતાનો પ્રાકૃતિક રંગ કિયો છે ?

જનતાનાં પ્રારબ્ધને જેમ ઇતિહાસ ઘડે છે, તેમ ભૂગોલ પણ પ્રજાઓનાં પ્રારબ્ધને ઘડે છે. પશ્ચિમ યૂરોપની પ્રજાઓ પરસ્પરના બારણાં ઠોકે ત્હારે બેલજિયમને અને એશિયાનો કો સિકન્દર ભારતવર્ષ જીતવા ઉતરે ત્હારે પંજાબને, પ્રારબ્ધ સોસવાં જ પડે છે. બન્દર તો સાગરને તીરે કે નદીના મુખસમીપે હોય.

સૂરતનું ભૂગોલમાં સ્થાન કદી વિચાર્યું છે ?

સોનગઢવ્યારાની સીમ વટાવી દંડકારણ્ય ધરતીમાં ઢળી જાય છે ત્હાં—દંડકારણ્યના સપાટ તળેટીપ્રદેશમાં, અને સાગરશાખાથી એએક યોજનવા છેટે ને સાગરથી દશેક યોજનવા દૂર, તપતીને દક્ષિણ આરે સૂરત વસેલું છેઃ જાણે સાગરે ઉછાળેલી ને તાપીએ ઝીલેલી સાચ્ચાં મોતીની છીપ; જાણે દંડકારણ્યમાંથી ઉડી આવેલી સીતાજીની વાડીની સુન્દર પદ્મપાંખડી. આવા સુકુમાર છે સૂરતના રસના રંગ.

છતાં નર્મદ જેવા કો આઘે આઘેથી એ સાગરઘોષણા સાંભળે છે, અને દૂર—દૂરથી એ વ્યાઘ્રગાજન્તી વનાટવીનો ઘોર સુણે છે. ને વીરત્વનો કંઇક પડઘો એના આત્મામાં ઉછળે છે.

સૂરતનું દાક્ષિણ્ય સૂરતીઓ ગુજરાતમાં સંચરે છે ત્હારે પ્રગટે છે. મલયાનિલના દક્ષિણ વાયુ ગુજરાતને સૂરત ઉપર થઇને સાંપડે છે.

એક પડખે સૂરતથી થોડેકે જ છેટે વન છે; બીજે પડખે સૂરતથી થોડેક જ છેટે સાગર છે; સૂરતની સમીપે જ સરિતાનું મુખ છે; સૂરત સરિતાને તીરે છે. વન સાગર ને સરિતાઃ બીલીપત્રની ત્રણ પાંખડીઓની વચ્ચે શિવજીને શિરે વિરાજેલું જાણે પુષ્પ ન હોય એવું સૂરત ભૂગોલ-સોહામણું છે.

ને એવી જ—પુષ્પના સરિખડી જ સૂરતની સુકુમારતા છે. સૂરતના સોહાગ પ્રતાપવન્તા નહિ, જાજવલ્યમાન નહિ, સુકુમાર છે.

સૂરતુનાં જમણ, સૂરતની અતલસ, સૂરતના સોનારૂપાના થપ્પા ને ઝીક ને તારાટપકી–સામાન્યતઃ—સુકુમાર જ છે. કુમારિકાની ઘૂઘરિયાળી કટિમેખળા એ સૂરતના શણગારની આજે યે સુકુમાર વિશેષતા છે. એનાં લવિંગી મરચાં, એનાં લવિંગી કેળાં, એનાં લવિંગી ગેણિયાં, એની લવિંગી નારમાં સૂરતની સુકુમારતા મૂર્તિમન્ત છે.

સૂરત એટલે—મુખ્યત્વે—રસની સુકુમારતા.

તેથી નર્મદ દયારામની શોધમાં સંચર્યો: તેથી નવલરામે મેઘદૂતને ગુજરાતને ઓરડે ન્હોતર્યું. નર્મદે પણ સારશાકુન્તલ નાટકમાં કાલિદાસનું રસમાધુર્ય ઉત્તારવા યત્ન આદર્યો હતો.

સુકુમારતા ને ભવ્યતા કલાની ઢાલનાં બે પડખાં છે. કાલમીટ શિલાઓમાંથી મધુરાં જળ ટપકેઃ વૈશાખના તાપ ઝીલન્તો તપ તપતો રસાળ કેરીની સાખ આપે. Stern Duty વ્રત પાળનારની અન્તરકુમાશ કાંટામાં રહેલા ગુલાબના જેવી ઓર હોય. લોકોત્તર મનુષ્યોનાં હૃદય ભવભૂતિ ભાખે છે કે, वज्रादपि कठोराणि ને मृदुनि कुसुमादपि પ્રફુલ્લે છે.

ત્હમારા નર્મદમાં, ત્હમારા ગર્જ્જરમાં કંઈક અંશે એ ઉભયની વજ્ર ને કુસુમની છાપ હતી.

કુમારિકા ભૂમિ એટલે જનતાએ પગલું યે ન પાડયું હોય ત્હેવી પૃથ્વીની પાંખડી. કુમારાં આભ એટલે ઉડતા પંખીની પાંખનો પડછાયો યે ન પડયો હોય એવાં ગગન. એવાં કૌમાર ભૂગોલખગોલમાં વિરલ છે.

પણ કુમારિકાની સુકુમારતા તો એથી યે કાંઇ અજબ છે. સૂરતની સુકુમારતા કુમારિકાના કૌમાર જેવી સુકુમાર છે. શકુન્તલાને માટે કાલિદાસ કહે છે કે 'મૃગોમાં એ મૃગાક્ષી વસતી.' ગુજરાતની રસનગરી સૂરત પણ આપણી સુન્દર નગરીઓની સુન્દરીઓમાં શકુન્તલા છે.

પ્રભાસમાં સોમનાથનાં ચરણ સાગર ધૂવે છે; જૂનાગઢમાં ઉત્તુંગશૃંગ ગિરનારને ખોળે ઉપરકોટનો ગઢ વિરાજે છે; પાવાગઢના પદારવિન્દે વનરાજના મન્ત્રીશ્વર ચાંપાના ચાંપાનેરનાં ખંડેર પડેલાં છે. ન્હાનકડા ગુજરાતની એ ન્હાનકડી ભવ્ય નગરીઓ.

ને અણહિલ્લપુર તો આજ ભવ્ય કરતાં ભયંકર વધારે છે.

સુદામાપુરીમાં સાગરતીરના બન્દર માર્ગની સુન્દરતા એક સાડીની કોરની સુન્દરતા સરખી છે. જામ સાહેબે જામનગરને તો જાણે ફૂલવાડી જેવું રળિયામણું રચ્યું છે. વડોદરાનાં નવાં રાજભવનોની છટા–કોલેજ, ન્યાયમન્દિર, રાજમહેલ–જૂના રાજભવનોને ભૂલાવે છે ભાવનગરની દિવાન પરાની શેરી તો જાણે બુદ્ધિ તેમ જ લક્ષ્મીની સંયોગી શોભાની વેલ.

સૂરતની ગોપીપરાની હવેલીઓની છટા એ કોઇથી ઉતરે નહી, ને સૌની સંગાથે સોહાય એવી છે. પણ સૂરતની સુકુમારતા માત્ર એ હવેલીઓમાં જ નથીઃ સકલ નગરભરમાં વેરાયેલી છેઃ ને હવેલીઓની રોનકમાં છે એના કરતાં જનતામાં વધારે છે. જૂઇ જાઇ મોગરો પારિજાતકનાં ફૂલડાં સમી સૂરતની નમણી નાજુકતા ને સુકુમારતા છેઃ ગુલાબ જાસૂદ કમળનાં પુષ્પની ભરેલી કુમાશ સૂરતની નથી. સૂરતનો ટહુકો–મહુધા–મીઠડો કોયલનો છે, ઘેરો મોરલાનો નથીઃ જો કે નર્મકવિતામાં તો કોયલે બોલે છે ને ક્વ્હાંક ક્વ્હાંક મોરે ટહુકારે છે.

મેઘની ધારાની નહિ; ચાંદણીના કિરણની સૂરતની સુકુમારતા છે.

કો કુમારિકા નિજનું કૌમારગીત ગુંજતી હોય એવું સુમધુર રસ-ગીત સૂરત નગરીનો રસાત્મા જાણે સદા ગુંજતો સંભળાય છે.

ફૂલડાં ઉગ્યાં અણમોલ
ચાંદલિયાની ડાંખળીએ રે;
એવા કંઈ રસના બોલ
ઉગે મ્હારી આંખડીએ રે.

ચાંદણીઓ વેરી ચન્દ્ર ચાલે રે
ઠમક ઠમક ઠમકન્ત;
વેરૂં હું એવી તેજપગલીઓ
મારગડે મલકન્તઃ
ચાંદલિયાની ડાંખળીએ રે.

સેંથે ઓઢી મેઘઓઢણી રે,
ચન્દની ચણિયાને ઘેર,
ચન્દ્રકલા આ કલા કરી ચમકે;
કરૂં હું કલા એ પેર;
ચાંદલિયાની ડાંખળીએ રે.

કિરણો રચે અલએલડી રે
અલકલટો ચન્દ્રભાગ્ય;
છૂટો મેલ્યો મ્હારો અજબ છટાનો
અંબોડલાનો સોહાગ;
ચાંદલિયાની ડાંખળીએ રે.

રૂપનો સાગર ડોલતો રે,
ચન્દ્રી ઝીલે એ જુવાળ;
કોડ ભરી એવી હું ય કુમારી
દેવસુધાનો થાળ;
ચાંદલિયાની ડાંખળીએ રે.

ફૂલડાં ઉગ્યાં અણમોલ ચાંદલિયાની ડાંખળીએ રે;
એવા અમૃતના બોલ ઉગે મ્હારી આંખડીએ રે.

પ્રસિદ્ધકર્તાઃ-પ્રો. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે,
ખપાટીયા ચકલા-સુરત.
સુરત-ચૌટાના પૂલ ઉપર આવેલા "સુરત સિટિ" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
વજેરામ માનસિંહે છાપ્યું.